

File.n. MƏMMƏDOVA D.
ƏSGƏROVA R.

ABDULLA ŞAIQIN «TÜRK ƏDƏBİYYATI» DƏRSLİYİ

XX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Abdulla Şaiq yarım əsrdən artıq yaradıcılıq yolu keçmişdir. O təkcə yazıçı, şair, nasir, dramaturq kimi yox, pedaqoq və maarif xadimi kimi də şöhrətlənmişdir.

Milli məktəblərin yaranmasında Abdulla Şaiqin əməyi əvəzsizdir. O, məktəbdə dərsləklərin azlığından narahat olurdu. Orta məktəblərdə ana dilində yazılmış dərsləklərə ehtiyac çox idi. Çar maarif idarələrinin əmrinə əsasən, həmin dövrdə Azərbaycan dili müstəqil fənn hesab olunmurdu. Hətta ana dilindən dərs deyən müəllimlərin əmək haqqı başqa fənlərdən dərs deyən müəllimlərin məvacibinə nisbətən az idi. Bu da Rusiya hökumətinin milli dillərə münasibətinin çox aşağı olması ilə izah edilə bilər. Belə bir ağır şəraitdə fəaliyyət göstərən müəllimlər xalq maarifi uğrunda çalışır, yeni nəsə qayğı ilə yanaşırdılar. Amma milli dilin sıxışdırıldığı bir zamanda Azərbaycan dilində dərslək yazmaq bu cəhətdən çox çətin idi.

1906-1907-ci illərdə Azərbaycan müəllimlərinin Bakıda keçirilən ilk tarixi qurultayı milli maarifçiliyimizin inkişafında əhəmiyyətli dönüş oldu. Qurultayda milli dildə dərsləklər yazılması barədə qərar qəbul edildi. Bu tarixi qərarın nəticəsi kimi Azərbaycan maarifçilərimizdən H.M.Zərdabi, N.B.Vəzirov, S.S.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ğ. Hacıbəyov, A.Şaiq və başqaları milli dildə maraqlı dərsləklər yazmağa başladılar.

A.Şaiqin görkəmli bir pedaqoq kimi Azərbaycan məktəblərində ana dilində dərslək və proqramların çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün yeni dərsləklər, əlifba kitabı, qiraət müntəxəbatı, qrammatik qaydalar məcmuəsi tərtib etmişdir. Şaiq məktəbdə oxuyan Azərbaycanlı uşaqların öz dillərini yaxşı bilmələri üçün ardıcıl olaraq dərsləklər hazırlayırdı. O, «Gülşən-i-ədəbiyyat», «Gülzar», «Uşaq gözlüyü», «Uşaq çeşməyi», «İkinci il», «Yeni mğntəxəbat», «Qiraət kitabı», «Türk ədəbiyyatı», «Qəvəidi-ədəbiyyə», «Türkcə sərf-nəhv», «Milli qiraət», «Müntəxəbat», «Ədəbiyyat dərsləri» kimi dərsləklər hazırlayıb müxtəlif illərdə nəşr etdirmişdir.

A.Şaiq yaradıcılığı boyu uşaqları unutmamış, özyünün hazırladığı dərsləklər üçün onların həyatı daha dərinəndən dərk etməsinə köməklik edən əsərlər də yazmışdır. Onun 1912-ci ildə çap etdirdiyi «Gülzar» adlı iri

həcmli dərs kitabı uşaqlara aid bədii-tərbiyənin nümunəsidir. Bu dərslik şagirdlərin bədii estetik zövqünün aşılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Demokratik Respublika rəhbərliyi, başda M.Ə.Rəsulzadə olmaqla məktəb və maarif məsələlərinin yenidən qurulması, milli məktəblərin genişləndirilməsi, dərslik və proqramların hazırlanması haqqında xüsusi qərar vermiş, dövlət komissiyası yaratmışdı.

1919-cu ildə ana dilində dərslik yazmaq məqsədi ilə üç komissiya (hesab, ədəbiyyat, tarix-coğrafiya) təşkil olunmuşdu. Ədəbiyyat komissiyasının üzvləri sırasında A. Şaiq də vardı. Onun yaratdığı «Türk ədəbiyyatı», «Türk çələngi», «Milli qiraət» və s. kitablar uzun müddət məktəblərdə əsas dərslik kimi istifadə olunmuşdur.

«Türk ədəbiyyatı» 1920-ci ildə (hicri 1360) Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının nəşriyyatı tərəfindən Birinci hökumət mətbəəsində çap olunmuşdur. Burada oxuyuruq: «Kitab ikinci dərəcəli məktəblərin birinci və ikinci siniflərinə məxsus dərslikdir. Qiyməti qızıl pul ilədir». Şaiqin bu dərsliyi əvvəlki dərsliklərindən mükəmməlliyi və əhatə dairəsinə görə fərqlənir. «Gülzar» dərsliyində Şərq, türk, rus və Avropa klassiklərinin həyatını, tərcümeyi-halını və onların əsərlərindən nümunələr vermişdir. Burada isə Azərbaycan və türk ədəbiyyatına dair bioqrafik oçerklər öz mükəmməlliyi ilə diqqəti cəlb edir. Avropa ədəbiyyatından nümunələr nisbətən azdır. A.Şaiq burada M.F.Axundovu, M.Ə.Sabir, R.Tofiqi, T.Fikrəti, Məhəmməd Əmin bəyi gəncliyə ətraflı tanıtmağa xüsusi çalışmışdır. Dərsliyi hazırlayarkən onun yüksək pedaqoji peşəkarlığı özünü göstərir. «Gülzar»-da mətnlər əhatə dairəsinə görə hissələrə bölünür: təbiətə dair, tarixə dair, şairlərimizin tərcümeyi-halı, «Türk ədəbiyyatı»nda isə mövzular, yazıçılar və şairlər haqqında materiallar xronoloji ardıcılıqla verilmişdir. Onların əsərləri nümunə üçün təqdim edilir.

Şairin pedaqoji ustalığı və uşaq psixologiyasını dərindən bilməsinin nəticəsi «Türk ədəbiyyatı»nda daha çox nəzəri cəlb edir. Müəllif burada mövzunun daha dərindən mənimsənilməsi üçün şagirdlərə keçilən dərsi «təhlil etmək» bacarığını da aşılayır. Təhlildə əsərin janrı, bəhri müəyyən edilir. Plan və qayə də şagirdə mövzunun tam mənimsənilməsi üçün köməkçi vasitədir. Burada əsərin mahiyyəti, sənətkarın yaradıcılıq prosesi izah edilir. Şagirdlər dərsi keçərkən əsəri elə sinifdə təhlil və təkrar edərək öyrənirlər. Bu cür göstərişlərlə metodik vasitələr Şaiqin özünəməxsus məsləhətləridir. Şaiq mövzuları daha dərindən mənimsətmək üçün kitabı xüsusi planla tərtib etmişdir. Məktəblilərin yaş səviyyəsini nəzərə alaraq mətnləri bu cür planlı və ardıcıl şəkildə düzülüşü və şagirdlərin dərsi qavramasında köməkdir. Şagird mətni oxuduqdan sonra dərsə aid qurulan planı oxuyur, keçilən dərs onun beynində canlanır, yadaşında həkk olunur. Plandan sonra verilən qayə də şagirdin biliyinin möhkəmlənməsinə kömək

göstərir. Metodik cəhətdən düzgün hazırlanmış dərsləkdə müəllif öz məqsədinə tam nail olmuşdur. Çünki bu cür dərslisi oxuyan hər bir şagird mövzunu sinifdəcə qavrayır və onu asanlıqla izah edə bilər.

A. Şaiqin tərbiyəçi müəllim kimi dərslisə daxil etdiyi mövzular da şagirdlərin dünyagörüşünün artmasına, onların bilik səviyyəsinin genişlənməsinə təkan verir. Dərsləkdə mövzular uşaqların bədii-estetik zövqlərinin inkişafında, dünyagörüşünün genişlənməsində öz köməyini göstərir.

Şaiq yazıçı və şairlərin tərcümeyi-halı və əsərlərindən verilən nümunələri orijinalda olduğu kimi kitabə daxil etmişdir. Azərbaycan və Türkiyəli yazıçı və şairlərin əsərlərinin dilinə toxunulmamışdır. Dərslisə daxil edilmiş mövzunun altından müəllifin adı yazılmışdır. Bundan başqa mövzular və müəlliflər haqqında yazarkən onun müəllifi və materialın götürüldüyü mənbə də göstərilmişdir.

«Türk ədəbiyyatı»nda verilən mövzular öz rəngarəngiliyi ilə seçilir. Burada yazıçı, şair və alim, onun həyatı və fəaliyyəti haqqında əsərlərdən seçmələr çox maraqlı və cəlbedicidir. Dərsləkdə Mirzə Fətəli Axundov, Hacı Seyid Əzim Şirvani, Həzrət Barı, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Əmin bəy, Ziya Göyäl, Əhməd Hikmət, Rza Tofiq, Əli Cənab, M.Rəcəizadə, Hüseyn Cavid, Xalid Ziza, Tofiq Fikrət, Şəbəəhddin bəy və başqalarının əsərlərindən seçmələr maraqlı doğurur. Kitabın əvvəlində otuz səhifəyə qədər müxtəlif müəlliflərin yazdığı əsərlər verilmişdir. Sonra yazıçılar və şairlər haqqında məlumatlar verilir. Kitabda bioqrafik öçerklər üstünlük təşkil edir. Bunların çoxu Azərbaycan və türk klassiklərindəndir. Burada ayrışçılıqlıq hiss olunmur, türkiyəli və azərbaycanlı yazıçı və şairlər eyni ardıcılıqla düzülür. Əvvəlcə Məhəmməd Əmin bəyin «Noisale milli»dən götürülmüş tərcümeyi-halı verilmişdir. Sonra şairin «Tanrıya», «Anadolu», «Yaşamaqlı qovğası», «Nənni» şerləri təqdim edilir. Nümunələrin sonunda mətndəki çətin anlaşılan sözlərin lüğəti də verilir. Müvzunun mənimsənilməsi üçün plan qurulur. Məsələn, «Anadolu» şerindən nümunəyə baxaq:

Plan:

1. Hadisənin vaxtı olduğu zaman, şəxslər: qadının təsviri
2. Şəxslər arasında müsahibə
3. Şairin qadın haqqında mülahizələri: a) ocağına, övladına sədaqət və eşq verən qadındır, erkəklərin qadınlara yaptıkları fənalıqlar və qadınların sürdüğü həyat
4. Vətən düşüncəsi: a) əski xatirələr; b) vətənin fəlakətləri; c) vətən övladının vəzifəsi

Qayə

Hər bə əskərə bir fəlakətdir ki, ananı oğulsuz, gəlinləri kocasız buraxıb bin dürlü səfalətə sürüklədiyi kibi, vətən də o dəmir pəncəsinin

işgencələrindən qurtulmaz, o dəxi pozğunluqla, viran olmağa yüz qoyar. İştə o zaman hər vətəndaşın vəzifəsi vətənə və fəlakətlərə yardım etməkdir.

Bu ənənə başqa türk və Azərbaycan klassiklərinin nümunə verilən hər bir sonra davam edir.

Hacı Seyid Əzim Şirvaninin tərcümeyi-halı və «Nazimə məktub», «Xan və Dehqan», «Səlamət və nədamət», «Musiqi haqqında», «Həzrət Barı haqqında», «Riyakar vaizlər», M.Ə.Sabirin tərcümeyi-halı və «Oxutmuram əl çəkin», «Kim nə deyər», «Əkinçi», «Cocuq», «Nə yazım» və s. şerləri verilmiş və bir qayda olaraq lüğət, plan, təhlil, qayə də qurulmuşdur. Dərslikdə M.Ə.Sabirə iyirmi səhifə ayrılmışdır. Burada Sabirin anadan olduğu yer, yaşadığı Şamaxı mühiti, kiçik ikən şer yazmaq həvəsi, atası öldükəndən sonra şairin Xorasan, Nişapur, Səmərqənd, Buxara şəhərlərində olması barədə qısa və aydın məlumat verilmişdir. Sabirə olan məhəbbəti A.Şaiq burada bildirmiş, onun şerlərini gözəl, millətimizin ruhunu və hüsnünü oxşayan əsərlər hesab edərək, şairin ölümünə çox təəssüflənmişdir.

Dərsliyə M.Ə.Sabirin şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olan «Oxutmuram, əl çəkin», «Qaç, at basdı», «Əkinçi», «Ədəbiyyat» və s. əsərləri daxil edilmişdir. Burada verilən M.F.Axundovun tərcümeyi-halı şagirdlərin səviyyəsinə uyğundur. «Aldanmış kəvakib» povestindən bir parça da yaxşı seçilmişdir. Əsər «Aldanmış yıldızlar» adı ilə «Türk yurdu» götürülmüşdür. A.Şaiq öncə Axundovun baş komediyası haqqında qısa məlumat verir. «Hacı Qara», «Mərdi xəsis» komediyasının hər bir məclisinin qısa məzmunu uşaqların başa düşəcəyi dildədir. Surətləri hərtərəfli təhlil etmək üçün şagirdlərə əyani köməkdir. Şaiq M.F.Axundovu tək dramaturq kimi deyil, həm də şair kimi tanıdır və onun Q.Zakirə, X.Natəvana yazdığı mənzum məktubunu nəzərə çatdırır. Burada Şaiq Axundovla bərabər, Azərbaycanın görkəmli şairləri Q.Zakiri və X.Natəvanı da tanıdır.

M.F.Axundov haqqında verilən materialların ədəbiyyatşünas alim F.Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabından götürüldüyü də bildirilir. Dərslikdə M.F.Axundova 25 səhifə həsr edilmişdir.

Ziya Göyalpın şəxsiyyəti barədə heç bir məlumat verilmədən birbaşa onun «Dəli Domrul», «Ev kadını», «Əxlaq», «Səciyyə», «Sənət», «Zəfif» şerləri təqdim edilir.

Əhməd Hikmət bəyin, Rza Tofiqin, Hüseyn Cavidin, M.Ricaizadənin, Hüseyn Cahidin, Xalid Ziyanın, Şəhabəddin bəyin tərcümeyi-halı və əsərlərindən nümunələr də dərsliyin maraqlı bölmələrindəndir. Burada Əhməd Hikmət bəyin İstanbulda doğulması, 7 yaşında atasını itirməsi, ibtidai təhsilini Rəşdiyyə və Soltaniyyə məktəblərində almasından söz açılır. Buradan bilinir ki, Əhməd Hikmət bəy Soltaniyyə məktəbində lisan müəllimi olmuşdur. Elmin islahına və lisanın

sadələşməsinə çalışan gənc türk şairidir. Kitabda gedən Əhməd Hikmətin «Dünya yaradılarkən», «Vətən», «Padşahın yalnız nəqşələrimi», «Altun ordu», «Naciyyə xala», «Bir damla qan» və başqa əsərləri tərcümeyi-halı hissəsinə uyğundur.

Rza Tofiqin qısa tərcümeyi-halını A.Şaiq belə başlayır: «Sevgili filosofumuz Rza Tofiq bəy...» Rza Tofiq haqqındakı bilgilərindən sonra onun şerlərindən nğmunələr verilir. Burada türk dünyasının görkəmli şairi Tofiq Fikrətə həsr edilmiş «Tofiq Fikrətin ruhuna» şeri diqqəti cəlb edir. Ədriyədə, İstanbulda yaşayan Rza Tofiq bəy Soltaniyyə məktəbində oxumuşdur. O, filosofluğu ilə bərabər şairliyi də məşhur olmuşdur. Əruz və həcəz vəznində gözəl şerlər yazmışdır. Dərslərdə «Səyahət», «Xərab məbudlar», «Tofiq Fikrətin necib ruhuna», «İzsiz gecələr», «Balaban dağları», «Xoca Həsən dayı», «Soqaq fənəri» və s. şerlərini vermişdir.

A.Şaiq Rza Tofiqin tələbəsi və dostu Hüseyn Cavid haqqında danışarkən onun təhsil aldığı İstanbul mühitindən bəhs edir, Rza Tofiqin ona olan təsirini də xatırladır. H.Cavid İstanbulda tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə haqqında dərslərini də Rza Tofiqdən almışdır. Sonralar Naxçıvan, Tiflis, Gəncə və Bakı şəhərində türk dili müəllimi olmuşdur.

Türk yazıçısı Hüseyn Cavidin tərcümeyi-halında onun Yunanıstanda doğulması, uşaqlığının Rusiyada keçməsi, İstanbulda əyani təhsilini bitirərək mülkiyyə məktəbinə girib 12,13 yaşında şəhadətnamə alması barədəki yazılar da faktlara əsaslanır. Buradan onun Xalid Ziya, Cənab Şəhabəddin bəy və Tofiq Fikrət bəy ilə birgə fəaliyyət göstərdiyi, «Ədəbiyyati-cədidə» ədəbiyyəsinin şiddətli mübarizlərindən olduğu da bilinir. Dərslərdə Hüseyn Cavid kiçik hekayələr ustası kimi təqdim edilir və onun «Əzik palamud», «Qayıqçı» hekayələri dərsliyə daxil edilir.

Görkəmli türk şairi Tofiq Fikrətin isə kitabda yalnız «Xəstə cocuq», «Ramazan sədəqəsi», «Bir əyyaşın qarşısında», «Balıqçılar», «Sərxoş», «Həmşərim üçün», «Hüsnün əzası» və s. şerləri diqqəti cəlb edir. Bu şerlər kitabın 30 səhifəsini tutur.

Dərslərdə Şaiq Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatı klassikləri haqqında elmi-bioqrafik məlumat verməklə onların təbliği məqsədini güdürdü və bu sahədə çox qiymətli iş görmüşdür. Kitab A.Şaiqin əvvəlki dərslərlərinə nisbətən sanballı, metodiki baxımdan ən mükəmməlidir.

A. Şaiqin hazırladığı dərslərlər, onun bədii əsərləri kimi gənclərin tərbiyə və təhsilinə, dünyagörüşünün genişlənməsinə vaxtında çox kömək etmişdir. Dərslər 1920-ci ildə çap olunmasına baxmayaraq indi də öz müasirliyini qoruyub saxlayır. Kitab yalnız məktəblilər üçün deyil, klassiklərimizi öyrənən ədəbiyyatşünaslara da gərəklə ola bilər. Kitabın yenidən çapı, yeni nəslə çatdırılması bu baxımdan da xeyirxah bir iş olardı. Məktəblilər üçün tədris vəsaiti, sinifdənkənar küməkçi bir ədəbiyyat kimi çox əhəmiyyətlidir.

РЕЗЮМЕ

К.фил.н. МАМЕДОВА Д.
АСКЕРОВА Р.

УЧЕБНИК «ТЮРКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА» АБДУЛЛА ШАИГА

А.Шаиг был виднейшим представителем XX века Азербайджанской литературы. Как писатель, поэт, драматург он славился так и педагогической деятельностью.

Программы учебно-методические пособия по литературе и родному языку составленные А.Шаигом и по сей день имеет огромное учебно-воспитательное значение. В данной статье рассматриваются некоторые вопросы педагогической деятельности А.Шаига, как автора многих учебных пособий по разному языку и литературе.

RESUME

Doctor MAMMADOVA D.
ASGEROVA R.

THE TEXTBOOK «THE TURKISH LITERATURE»
OF ABDULLA SHAIG

A.Shaig was the most prominent representative of Azerbaijan literature of the XX century. As a writer, poet and playwright, he was also famous for his pedagogical activity.

The programs of educational and methodical manuals on literature and native language composed by A.Shaig have the enormous educational teaching value up to now.

In this article some problems of pedagogical activity of A.Shaig, as the author of a number of educational manuals on native language and literature are examined.